

İŞLEV VE MOTİF AÇISINDAN GELENEK DIŐI HALILAR

HATİCE ÖZTÜRK-TOZUN*

Geleekli Türk El Sanatları içinde önemini hiç bir zaman yitirmeyen el dokusu halılar, geçmişteki bir seri kültürel değerleri günümüze taşıyan en önemli kaynaklardan biridir. Bu kaynak, kültürel birikim olması yanında, sanat niteliği de ağır basan özellik taşır. Dolayısıyla geçmişten günümüze ulaşan halı, işlevi ve mesajı olan bir uğraş alanıdır. Bu özellikleri yanında halılar yerel ayrımlar göstermesi ve özel üretimlerle ortaya çıkan yönleri ile de önem taşır. Özel üretimler söz konusu olunca, genel çizgiler kimi zaman değişir. Böylece genel karakterlerin yanında halılar, o karakterlerin dışına çıkan yüzeysel süslemeleriyle kendi dönemini yansıtan mesajlar verir.

Ele geçen buluntulara göre, Orta Asya'da, Pazırık'ta bulunan halı örneğinden bugüne yaklaşık 2500 yıllık geçmişe sahip Türk halıcılığı; bir koluyla, değişik evrelerden geçerek, bugünkü Türkiye coğrafyasında yeni görünümler kazanmıştır.

Türkiye'de halıcılık Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde değişik karakterler kazanarak bugüne yerel özellikleriyle zenginleşerek çeşitli kompozisyonlara ulaşmıştır. Bu kompozisyonlardan büyük bölümü, üretildiği dönemin ve ortamın çizgisini korurken, azda olsa bir bölümü de ana çizgilerin dışına çıkmıştır.

Bu araştırmada, Türkiye'de geçmişten günümüze Türk halıcılığının süsleme özelliklerine ana çizgileri ile değinilerek, ana çizgiler dışına çıkan bazı örnekler üzerine bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Kaynaklar Türkiye'de halıcılığın 12. yüzyıldan başlayarak yaygınlaştığını göstermektedir. 2500 yıllık geçmişin 900 yılı aşkın bir bölümünü oluşturan Anadolu halıcılığı, çeşitli dönemlerden geçmiştir. Bu dönemleri Selçuklu, Beylikler, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri olarak dört grupta toplamak mümkündür.¹

* G.Ü., Meslekî Eğitim Fakültesi, El Sanatları Eğitimi Bölümü

¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız:

Şerare Yetkin, *Türk Halı Sanatı*, İstanbul 1974, s.11-15.

Oktay Aslanapa, *Türk Halı Sanatı*, İstanbul 1972.

Selçuklu halıları adı altında toplanan halılar tam ve parça olarak Türkiye'de ve dünyada çeşitli müzelerde yer almaktadır. Bu halılardan bazıları Konya Alaeddin Cami, Beyşehir Eşrefoğlu ve Eski Kahire (Fustat'da) ortaya çıkartılmıştır. Selçuklu halıları teknik ve dekoratif özellikleriyle ortak bir karaktere sahip olmalarına rağmen, detaylarda farklılık gösterirler. Hepsinin Gördes düğümü ile ve sadece yün malzeme kullanılarak yapılmış olmaları, çözümlerin sarımtırak beyaz ve kahverengi, atkılarının kırmızı renkte yünden olması teknik benzerliklerdir. Geometrik motifler veya geometrik bir üslûplaşmaya uğramış bitkisel motifler, özellikle kûfî yazılı bordürleri halılara dekoratif benzerliklerini veren ortak özellikleridir.² (Resim 1)

Beylikler devri halıları konusundaki bilgiler ve örnekler azdır. Osmanlı dönemi halıları ise, kendi içinde erken dönem, klâsik dönem, batılılaşma dönemi olarak 3 gruba ayrılır. Erken dönem Osmanlı halılarına daha çok Batılı ressamların tablolarında rastlanmaktadır. Bu halılar; geometrik formlar, sevizgen ve baklava dizilerinin oluşturduğu kompozisyonlardan meydana gelmektedir. Klâsik dönem ise, 16. yüzyılda Uşak ve çevresinde yapılan halılarla başlar ve Anadolu halılarının en önemli grubunu meydana getirir.³

Türk halılarının klâsik gelişmesi yanında, 16. yy.ın son yarısında, bunun dışında kalan, teknik ve dekor bakımından tamamen farklı bir grup halı görülür ki, bunlara "Osmanlı Saray Halıları" adı verilmektedir. Osmanlı saray halılarında saz üslûbu denilen hançer yaprakları, palmet ve madalyonlar, tamamı ile natüralist lâle, sümbül, karanfil ve nar çiçekleri ile birleştirilerek yepyeni bir üslûp yaratılmıştır. (Resim 2)

Saray halılarında, İran halılarının madalyon düzeni alınarak yine sonsuz bir örnek haline getirilmek suretiyle değiştirilmiş ve Türk halı üslûbuna uydurulmuştur. Fakat bunlarda madalyonlu Uşaklardan farklı olarak madalyon düzeni ikinci plânda kalmıştır. Esas örnek sonsuzluğa uzanan zeminden kesilmiş bir bölümdür. Yama gibi duran madalyonlar kaldırılrsa bile örnek birşey kaybetmez. Madalyonsuz olarak çok daha başarılı kompozisyonlarda halılar vardır.

18. yy.larda gelişen Batı etkisi, halı desenlerinin daha çok Çin halılarında görülen düzen anlayışına paralel olarak desenlenmesini sağlamıştır. O dönemde saraya gelen yabancı ressamların ve desinatörlerin natüralist anlayışından etkilenen saray halı desinatörleri yeni tarzda eserler yapmaya başladılar. Çin halılarında görülen natüralist çiçekler ve düzenlemeler Osmanlı halılarında da görüldü. Eskiden görülen sivilize motifler, yerini tamamen

² Oktay Aslanapa - Yusuf Durul, *Selçuklu Halıları*, İstanbul 1973, s.55-56.

³ Vedat Durusel, "Başlangıçtan Günümüze Uşak Halıcılığı", *Antika Dergisi*, sayı 11, 2/1986, s. 21-26.

goblens ve natüralist desenlemeye bırakmıştır. Fakat Batı'da görülen insan ve hayvan figürleri bu halılarda yer almamıştır.

19. ve 20.yy. başlarında İstanbul'da devlet, halı atelyelerine bağlı olarak çalıştığı söylenen Tuzla atelyeleri vardır. Miktar ve kalite bakımından önemli olan Hereke ve Feshane halılarıdır.⁴

Türk halılarında genellikle tek bir kompozisyon yoktur; halı kompozisyonları bütün dekoratif motiflerini bitkilerden, geometrik çizgi ve şekillerden, her gün kullanılan eşyalardan, dinî abidelerden ve hayvanlara dayanan formlardan alır.

Kompozisyon; kalın bir bordür, ortası çiçek ve çizgilerden meydana gelmektedir. Hakim olan daima fonun tonu olur. Dekorasyonu meydana getiren motiflerin renkleri zengin ve çok çeşitlidir. Kompozisyon metodunu anlamak zordur.

Figüratif motifler, özellikle yerel halılarda değişik kompozisyonlarda karşımıza çıkar. Bu tür halılarda figüratif unsurlar genellikle kompozisyon içersine serpiştirilerek kullanılmıştır. Yani bazen halının zeminindeki bir boşluğu doldurmak için, bazen de bir amblem, bir mesaj, bir im gibi kullanılmıştır.⁵ (Resim 3-4)

Yerel özellik taşıyan bu tür halılarda figüratif unsurlar genellikle, halının zemininde kullanılmakla birlikte, bordürlerde de görülmektedir. Örneğin, Döşemealtı halılarındaki stilize deve motifi bordürlerde kullanılmıştır. Figürler bazen, halının zeminindeki motiflerle uyum sağlayacak şekilde, kompozisyonun bir parçası olarak, bazen de sadece çizgisel olarak işlenmiştir.

Yazıda belirtilen ana özellikler dışında kalan değişik dönemlerde üretilmiş halılar da vardır. Bunlardan bazıları fotoğraflarla tanıtılmaya çalışılacaktır.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız:

Hüseyin Alantar, "Dünyaca Ünlü Has İpek Halılar, Hereke Halıları", *Antika Dergisi*, sayı 3, 6/1985, 31, s. 31-34.

Haydar Arseven, "Feshane Halıları", *Türkiyemiz Dergisi*, sayı 47, yıl 16, 10/1985, s.16-25.

Ülkü Bilgin, "19. yy. Seccadeleri", *Sanat Dünyamız Dergisi*, sayı 17, yıl 6, Eylül 1979, s.18-25.

Yusuf Durul, "Halı ve Seccadelerdeki Yazı Süslemeler", *Türkiyemiz Dergisi*, sayı 17, yıl 6, Ekim 1975, s.13-16.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız:

Rüçhan Arık, "Manzaralı Halılar", 2. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, cilt 5, Ankara 1983, s. 23-30.

Suzan Bayraktaroğlu, "Manzaralı ve Kuşlu Halılar", *Kültür ve Sanat*, sayı 2, yıl 1, Nisan 1989.

PARA HALI

Tedavüldeki para yani geçerli olan para, toplum ilişkilerinin ve ekonomik hayatın vazgeçilmez güvencesidir. Form olarak halı üzerine işlenmeye pek elverişli değildir. Fakat buna rağmen işlendiği zaman da gerçek değerinden daha fazla değer kazanır. Paralı halının düğümlerinde, iyi seçilmiş yünden hazırlanmış çok ince iplikler, çözgüsünde ise merserize edilmiş pamuk iplikler kullanılmıştır. Böylece kesin kenarlı, ince motifler yapmak mümkün olmuştur. Halının boyutları 130x205 cm. dir.

Halıda paranın etrafını krem zemin üzerine kahverengi desenlerin meydana getirdiği ince bir bordür çevreler. Paranın yukarisında tam ortada açık bej ton üzerine, Osmanlı İmparatorluğu tuğrası vardır. Altında, bugün latince harflerin kullanıldığı gibi, Arap alfabesiyle "Büyük Osmanlı İmparatorluğu" yazılmış ve Hicret yılı 1334 olarak belirtilmiştir. Bu, üzeri kağıt para motifi ile işlenmiş halının yapılış tarihi 1916, yani Atatürk'ün modern bir ülke kurmasından 7 yıl öncedir. Bundan başka, aşağıda, yaklaşık ortaya doğru parayı piyasaya süren bankanın parafı yani imzası ve mührü vardır. Bej, kahverenkli kısmın içine de paranın değeri olan "500 Türk kuruşu" yazılıdır. 1923'den sonrada bu banknotlar geçerliliğini korumuştur.⁶ (Resim 5)

ARMALI HALI

Ürgüp'te dokunmuş olan armalı halı 138 cm. eninde, 200 cm. boyundadır. Halıdaki arma, Sultan Abd-ül Mecid'e aittir. Ab-dül Mecid babasından krallığı, şöhreti ve tebaasını (uyruğunu) almıştır. Halkına eşit davranmasıyla, savaşta halkının yanında ve en ön sırada yer almasıyla tanınmaktadır. Bu bayrakta onun sembolü olmuştur.

Arma, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetini, adaletini ve heybetini anlatmaktadır. Sembolün bir tarafında hikmeti yani bilgeliği, diğer tarafında adaleti temsil eden resimler bulunmaktadır. Terazi ve kitaplar bilgiyi ve adaleti, silahlar ise gücü simgelemektedir. Ortadaki yarım ay ve iki taraftaki bayraklarda Osmanlıların birlik ve eşitliğini anlatmaktadır.⁷ (Resim 6)

OSMANLI RESİMLİ HALI

Osmanlı resimli halı serisi bilindiği kadarıyla 14 parçadan meydana gelmektedir. Bu 14 parçalık seri Türkas firmasına aittir. Türkas firması 1960'lı yıllarda sahip olduğu bu seriyi müzede sergilemektedir. Halıdaki resimler Osmanlıların 14.-18.yy.lardaki zenginliğini ve ihtişamını anlatmaktadır. Ha-

⁶ Şefik- Irmgard Türker, *Türkas Kollektion*, cilt 4, İstanbul, 1973, s. 103.

⁷ Türker, Şefik-Irmgard, *Türkas Kollektion*, cilt 2, İstanbul 1973, s. 87.

lının üzerindeki kompozisyon büyük bir yaratıcılık ve beceri ile yapılmıştır. Resim, penç ve yaprakların meydana getirdiği, bir bordürle çerçevelenmiştir. Bordür zemini kırmızı, üzerindeki motifler sarı, mavi, beyaz, kahverengi ve bej renkle süslenmiştir.

Halının en belirgin özelliği, üzerinde işlenen kompozisyona ışık-gölge oyunuyla üç boyutlu bir görünüm verilmeye çalışılmasıdır. Kişilerin üzerindeki kıyafetlerin yaka ve kollarındaki kürk, kumaş kıvrımları v.b. pek çok ayrıntı belirtilmiştir. Ayrıca resmedilen kişilerin mevkisi, rütbeleri anlaşılacak şekilde işlenmiştir. Bu halı, yaşanan dönemin ihtişamını, görkemini kalıcı hale getirmek amacıyla hazırlanmış bir belge niteliğini taşımaktadır.

Soldan sağa halıda canlandırılan kişiler: Teşrifatçı Efendi (Sultanın habercisi), Devlet Kethüdası (Vezirin kahyası), Teşrifat Halifesi (protokol şefi), Osmanlı Sefaretleri (büyük elçi), Hocagan Efendi, arka planda da saray hizmetçileri resmedilmiştir.⁸ (Resim 7)

MEVLÂNA TÜRBESİ'NİN RESMEDİLDİĞİ HALI

Çok tanınmış, danseden tekke dervişinin, yani Mevlâna'nın türbesi resmedilmiştir. Resmedilen türbenin etrafı 5 tane ince bordürle çerçevelenmiştir. Halı üzerinde işlenebilecek en ayrıntılı yerler, büyük bir itina ile resmedilmiştir. Halıda en önce göze çarpan kısım, türbenin ana giriş kapısıdır. Giriş kapısının üzerinde Arap alfabesiyle "Ya Hazret-i Mevlâna" tabelası bulunmaktadır.

Halının üzerinde, türbenin genel görünüşünde göze çarpan hemen bütün özellikler aslına uygun olarak yapılmaya çalışılmıştır. Hatta gökyüzündeki bulutlar bile halıda işlenmiştir. Halı incelendiğinde; portalin üzerindeki süslemeler Türk bayrağı, kubbe etrafındaki eski yazılar v.b. detayların, halının çok ince ayrıntıya dikkat edilerek büyük bir beceriyle ve itinayla yapıldığını göstermektedir.

Bu halı, din ve sanatın bir arada nasıl kullanılabildiğini gösteren bir eserdir.⁹ (Resim 8)

III. AHMET ÇEŞMESİ'NİN RESMEDİLDİĞİ HALI

Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayun'un önündeki çeşme, 1728'de III. Ahmet'in buyruğuyla yapıldı. Çeşmenin yapılması için Nevşehir'li Damat İbrahim Paşa padişahı çok etkilemiştir. Mimarı Mehmet Apa'dır (1742). Lâle devrinin en

⁸ Türker, Şefik-Irmgard, *Türkân Kollection*, cilt 2, İstanbul 1973, s. 33.

⁹ Türker, Şefik-Irmgard, *Türkân Kollection*, cilt 2, İstanbul 1973, s.71

başarılı Türk örneklerindedir. Yapıldığı yerde daha önce "Yerenion" adında bir Bizans çeşmesi vardı.

Çeşme yuvarlak bir taban üzerine oturtulmuştur. Dört yüzeylidir, çatısı geniş saçaklıdır. Marmara adası som mermerinden 4 çeşmesi ve köşelerinde 4 sebili,* kurşun kaplı ve altın alemlî** 5 kubbesi vardır. 4 yüzeyi de çepeçevre kabartma nakış ve mermerle süslüdür. Ayna taşının üzerinde altın yıldızla "Maşallah" yazısı yer alır. Yazıtlar aynı zamanda bir hattat olan III. Ahmet'in eseridir. Tarih kasidesi ise Seyit Vehbi'nindir. Kaside şu beyitle son bulur: "Tarihî Sultan Ahmet Cari Zebani Lüleden / Aç Besmeyleyle İç Suyu Han Ahmet'e Eyle Dua".¹⁰

III. Ahmet çeşmesinin resmedildiği bu halı tabii ipek kullanılarak hazırlanmıştır. 18. yy'la ait olup, 135x215 cm. boyutlarındadır. İki ince bordürün çevrelediği geniş bordür de 10 kartuş bulunmaktadır. Kartuşların içi aynalı yazıyla süslenmiştir.¹¹ (Resim 9)

KAISERS WILHELM II'NİN PORTRESİNİ RESMEDEN HALI

Wilhelm II, Prusya kralı ve Alman imparatorudur (Postdam 1859-Dorn/Hollanda 1941). Babası III. Friedrich'in ölümüyle tahta çıktı (1888). Doğuştan rahatsız olan sol kolunun getirdiği olumsuzluklara karşın iyi bir askerî eğitim gördü.

II. Wilhelm Bismarck'ın denge siyasetine karşın, yayılmacı bir siyaseti yeğledi. Yandaş edinmek için dönemin Osmanlı Devleti ile dostluk kurdu. Ekim 1898'de İstanbul'a geldi ve Osmanlı padişahu II. Abdülhamit'in konuğu oldu. Gezinin anısını yaşatmak için İstanbul Sultan Ahmet meydanında Alman Çeşmesi, Almanya'dan getirilen parçaların monte edilmesiyle yapıldı ve 1910'da kullanıma açıldı.¹²

Alman kralı II. Wilhelm'in portresinin işlendiği bu halı Hereke'de yapılmıştır. Halı Alman Kralı'nın Türkiye'yi ziyareti sırasında hazırlanmıştır. Halı 129x193 cm. boyutlarındadır.¹³ (Resim 10)

* Sebili; su dağıtma yeri

** Alem; minare, kubbe, sancak direği gibi yüksek şeylerin tepesinde bulunan, madenden yapılmış, ay, ayyıldız ya da lâle biçimindeki tepelik

¹⁰ *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, cilt 1, 1984, s.191.

¹¹ Şefik-Irmgard Türker, *Türkçe Kolektion*, cilt 3, İstanbul 1973, s.23.

¹² *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, cilt 15, 1987, s.9036.

¹³ Şefik-Irmgard Türker, *Türkçe Kolektion*, cilt 4, İstanbul 1973, s.41.

SONUÇ

El sanatı ürünleri arasında yer alan halılar, günlük hayatta ister günlük kullanım için, ister dinî ya da sembolik anlamda üretilmiş olsun plastik anlatım açısından, tarihî gelişimi içinde insanlığın üretilip geliştirdiği maddî kültür unsurlarının kronolojik sıralamasında, geçmişin mirasını taşımaktadır. Bu sebeple, geçmişteki anlam ve önemini kaybetse bile bazı motifler gibi figüratif unsurlar da hâlâ günümüzde kullanım alanı bulmaktadır.

Bu özellikleri yanında yerel ayrımlar göstermesi, özel üretimlerle ortaya çıkan yönleri de önem taşır. Özel üretimler söz konusu olunca, genel çizgiler kimi zaman değişir. Böylece genel karakterlerin yanında, o karakterlerin dışına çıkan yüzeysel süslemelerde kendi dönemini yansıtan mesajlar verir.

Sonuç olarak, kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında, genel çizgilerin dışında ele alınan halıların çoğunlukla sipariş üzerine veya özel amaçlarla yapıldıkları söylenebilir. Fakat araştırılan bazı kaynaklarda konunun yeterli incelenmediği görülmüştür.